

İsmâil Hakkî Bursevî ve Şerhu Nuḥbetü'l-fiker Adlı Eseri

Hilal GÜZELTEPE*

Giriş

Meşhur muhaddis Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449)¹ *Nuḥbetü'l-fiker* adıyla yeni yöntemle telif ettiği bir hadis usûlü eseri kaleme almış, kendi sağlığında büyük bir teveccühle karşılınıp okutulmaya ve şerh edilmeye başlanınca, talep üzerine kendisi de eserini *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuḥbetü'l-fiker* adıyla şerh etmiştir. Söz konusu iki eser, yazıldığı dönemden itibaren üzerine en çok çalışma yapılmış hadis usûlü eserleri olmuştur.

İbn Hacer'in keşfettiği yeni yöntem, daha sonra telif edilecek olan cihet-i vahde esaslı telif tarzının bir öncüsü olmuş, bu yönüyle özellikle Hanefî hadis usûlü geleneğinin şekillenmesine zemin teşkil etmiştir. Dolayısıyla *Nuḥbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar* üzerine yapılmış çok sayıda şerh, hâşiye ve ta'lik türündeki eser telif tarzlarının keyfiyeti yönüyle tetkike konu edildiğinde hadis usûlü yazım geleneğinin mahiyetini keşfetmek mümkün hâle gelecektir.

Eserin telif biçimi esas alındığında, *Nuḥbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar* üzerine yapılan en önemli çalışmalardan birisi de İsmâil Hakkî Bursevî'nin *Şerhu Nuḥbetü'l-fiker*'idir. Çok yönlü ilmî kişiliğine rağmen, Ekberî geleneğine mensup Celvetî potnişini olması sebebiyle tasavvuf, *Rûhu'l-beyân*'ı dolayısıyla da tefsir yönüyle tanınan Bursevî'nin ilim tasavvurunun küllî veçhesi üzerinde fazla durulmamıştır. Kendisinin tasavvufi, mantikî ve felsefî veçhesini de bize yansıtmaması sebebiyle hakkında yapılan hadis ilminden ve usûlünden nasibi olmadığına dair değerlendirmeler en geniş hadis usûlü eseri mahiyetinde olan çalışmasının görmezlikten gelinmesine sebep olmuştur. Burada, kısaca onun ilmî kuşatıcılığı ve hadis usûlüne katkısına işaret edilmeye çalışılacaktır.

* İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hadis Doktora, İZMİR
hilalguzeltepe20@gmail.com

ORCID: 0009-0001-4888-9334

Geliş: 11.12.2024

Yayın: 31.12.2024

¹ Hayatı, ilmî kişiliği, hadisçiliği ve hadis usûlüne dair eserleri için bkz. M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: 1999, ss. 514-531.

İsmâil Hakkî Bursevî'nin Hayatı

Osmanlı ulemâsından, Celvetiyye tarîkatı şeyhi, her ilimde mütebahhir; müfessir, muhaddis, usûlcü, fakih, mütekellim, mutasavvıf, edîb, ilim ve irfânı bünyesinde cemetmiş müstesnâ şahsiyetlerden biri olan İsmâil Hakkî Bursevî, hicri 1063 yılı Zilkade ayının bir pazar günü, bugünkü sınırları dikkate alındığında Bulgaristan'da bulunan Aydos kasabasında dünyaya gelmiştir.

İsmâil Hakkî Bursevî'nin babası Mustafa Efendi, İstanbul Aksaray'da büyük bir yangın sonucu evlerini kaybedince o gün için Osmanlı toprakları içinde yer alan Aydos'a taşınmış, taşındıktan bir yıl sonra İsmâil Hakkî doğmuştur. Mustafa Efendi, Aydos'ta Atpazarî diye meşhur olmuş Şeyh Osman Fazlî Efendi'nin sohbet meclisine iştirak etmiş, yanında oğlu İsmâil Hakkî'yi da götürmüştür. Böylece hayatı boyunca ilmî ve irfanî cihetten çokça istifade ettiği, zor zamanlarının destekçisi, her daim dayanağı, hocası ve şeyhi olan Osman Fazlî Efendi ile olan beraberliği, üç yaşlarında başlamıştır.²

Yedi yaşında annesini kaybeden İsmâil Hakkî, büyükannesinin himayesine verilmiştir. Dört yıllık bu süre zarfında Şeyh Ahmed'in yanında ilk ilim merhalesini tamamlamış, daha sonra kendilerinin de akrabası ve dönemin sultanının ve halkının nezdinde muteber bir şahsiyet olan Şeyh Seyyid Abdalbâkî, ilim tahsili için İsmâil Hakkî'yi istemiş, ailesi de şeyhin bu isteğine razı olmuştur. Şeyh Abdalbâkî yanına İsmâil Hakkî'yi de alarak Edirne'ye gitmiş, İstanbul'a gideceği zamana kadar ilim tahsilinin devam etmesini sağlamıştır.

Küçük yaşta iken Kur'ân-ı Kerim'i ezberleyen İsmâil Hakkî, Abdalbâkî Efendi'nin yanında bulunduğu yedi yıl boyunca sarf, nahiv, fıkıh, tefsir, kelâm, âdâbü'l-bahs ve'l-münazara gibi birçok ilime dair eserler okumuş; yine bu ilim dallarının önemli eserlerini ezberlemiştir. Zâhirî ilimlere dair yoğun geçen bu dönemin ardından İsmâil Hakkî, terbiyesini tamamlamak üzere İstanbul'a ilk hocası Şeyh Osman Fazlî Efendi'nin yanına gönderilmiştir. Hocasının diğer talebeleriyle olan derslerine iştirak etmiş, âdâbü'l-bahs, kelâm ve ferâize dair bazı eserleri bir kez de şeyhinden okuma imkânı yakalamış, o sıralar hocasının üzerine haşiye yazdığı *el-Mutavvel'i* ve Hanefî fıkıh usûlüne dair *et-Tenkîh'i* mütalaa etmiştir.

Hocasından aldığı derslerin yanı sıra İstanbul'daki diğer ulemâdan da istifade eden Bursevî, Farsçayı ve Şeyh Muhammed Kurra'dan tecvit ilmini öğrenmiştir. Öte yandan bazı divanları ve nice manzûm eseri okuyan Bursevî, benzer türlerde birçok edebî eser kaleme almıştır. Bu sırada maişete katkısı ve diğer faydaları sebebiyle hüsnü hattı da öğrenmiş fakat derslerinin yoğun geçmesi sebebiyle icâzet alamadan derslere ara vermek zorunda kalmıştır.

² Hayatına dair kendi ağzından bilgiler edindiğimiz *Temâmü'l-feyz* adlı eserinde İsmâil Hakkî Bursevî, hocası Osman Fazlî Efendi ile olan irtibatına dair pek çok ayrıntıya yer vermiştir (Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmâil Hakkî el-Burûsevî, *Temâmü'l-Feyz*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi 244).

Zâhirî ilimleri tahsille geçen ömrünün bir kısmında da bâtinî ilimlerle meşgulken bir yandan tasavvufî terbiyesi de devam eden Bursevî, şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin yönlendirmesi ile halvet ve riyâzata girmiş, belli bir vakitten sonra kendisine hilafet verilmiş ve irşâd faaliyetleri için görevlendirilmiştir.

Söz konusu vazifesini yerine getirmek üzere 1086/1675 yılında Üsküp'e gitmiş; kısa sürede halk ile kaynaşmış, muhtelif kesimlerin dikkatini çekmiştir. Daha sonra Köprülü'de vazifesine devam etmiş, oradan da Usturumca halkının talebi ile bahsi geçen beldeye gidip otuz ay kadar orada kalmıştır. Ardından İsmâil Hakkî, şeyhinin mektubu ile Edirne'ye gelmiş ve şeyhiyle beraberken Sunullâh Efendi'nin vefat haberini aldıktan sonra Bursa halîfesi olarak görevlendirilmiştir. Bursa'daki irşâd faaliyetleri sırasında vaaz ve nasihat görevine devam eden Bursevî, her pazar Ulucamî'de verdiği vaazlar vesilesiyle kendisine gelen ilham ve keşif sayesinde *Rûhu'l-beyân* adını verdiği tefsirini telif etmiştir.

Bursevî'nin şeyhini sürgün edildiği Kıbrıs'ın Magosa şehrindeki ziyareti, onunla son görüşmesi olmuş; bu esnada Osman Fazlî Efendi kendisine Celve-tiyye tarikatı şeyhliğini tevdi etmiş, böylece tarikatın otuz ikinci şeyhi olarak silsilede yerini almıştır.

İlmî ve manevî olarak Bursa'nın önde gelen simalarından birisi haline gelen İsmâil Hakkî Bursevî, Padişah II. Mustafa tarafından orduya moral ve destek için sefere davet edilmiştir. Karlofça Antlaşması'ndan sonra 1111/1701 yılında hac yapmak için Hicaz'a giden Bursevî, hac dönüşü Ula'da eşkiyaların saldırısına uğramış, maddî ve manevî kayıplar yaşamıştır. Bursevî, İbnü'l-Arabî'ye olan aşırı muhabbeti ve bağlılığı nedeniyle ailesi ile Şam'a gitmiş ve üç yıl orada kalmıştır. Şam ziyaretinden sonra Üsküdar'a gelerek Ahmediyye Camii'de vaaz ve irşâd faaliyetlerine devam etmiş fakat bir müddet sonra dostlarının ısrarı üzerine Bursa'ya dönmüştür. Burada bir kütüphane yaptırarak kitaplarını bu kütüphaneye vakfetmiş, ayrıca kendi adına bir de camii inşa ettirmiştir. Oğlunun kaydettiği bilgiye göre 1137/1725 senesinde vefat etmiş ve kendi yaptırdığı caminin kible cihetinde doğu tarafına defnedilmiştir.

Allah'ın kendisini 'kitâbetle mübtelâ eylediği'ni ifade eden İsmâil Hakkî Bursevî, ömrünün sonuna kadar ilimle meşgul olmuş, her türlü ilim dalında yüzü aşkın eser telif etmiştir. Velûd bir şahsiyet olan Bursevî, âlim bir kişi olmasının yanı sıra bir edîb, şair ve bestekârdır. Osmanlı ilim geleneğinden beslenip geleneği sürdüren halkalarda yerini alan Bursevî, ilimler arasındaki müşterekliği fark edip sahip olduğu ilmî ve irfânî birikimi hangi alanda olursa olsun bütün eserlerine yansıtmıştır. Dolayısıyla eserlerinin bu ayırıcı vasfı, diğer ilimlere dair müktesebâtının keşfedilmesine imkân sağlamaktadır.³

³ Bursevî ve *Şerhu Nuḥbeti'l-fiker*'i hakkında bkz. Hilal Güzeltepe, *Bursevî'nin Şerhu Nuḥbeti'l-fiker'inde Faydalandığı Kaynaklar Bağlamında Usûl Tasavvuru*, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa: 2022, 96 sh.

Şerhu Nuḥbetü'l-fiker'in Muhtevası

Yukarıda da işaret edildiği üzere, İbn Hacer'in hadis usûlüne dair kaleme aldığı muhtasarı *Nuḥbetü'l-fiker*'i ve şerhi olan *Nüzhetü'n-nazar*'ı üzerine sayısız çalışma yapılmıştır.⁴ Bunların bir kısmı ihtisar iken bir kısmı şerh, hâşiye ve ta'lik türü eserlerdir. Ayrıca talebelerin kolay ezberleyebilmesi için eserin muhtevâsı nazım hâlinde de ifade edilmiştir. Mezkûr eserler, özellikle Osmanlı döneminde büyük rağbet görmüş, medreselerde okutulmuş ve Kemalüddin Muhammed b. Hasen b. Yahyâ eş-Şümunnî (v. 821/1418), İbnü's-Sayrafi Şihâbüddin Ebü's-Sadaka Ahmed b. Fadl (v. 829/1426), Ebu'l-Hasen Nûrüddin Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî (v. 1014/1605), Abdurraûf Muhammed b. Tâcil'ârifin el-Münâvî (v. 1031/1622), İbn Himmât ed-Dimaşkî (v. 1175/1761) ve İsmâil Hakkî Bursevî (v. 1137/1725) gibi birçok müellif tarafından şerh edilmiştir.

Nuḥbetü'l-fiker üzerine yapılan şerh çalışmaları tetkik edildiğinde en hacimlisinin İsmâil Hakkî Bursevî'nin *Şerhu Nuḥbetü'l-fiker*'i olduğu görülecektir. Eserin ismi her ne kadar sadece *Nuḥbetü'l-fiker*'i şerh ettiği düşüncesini akla getirse de memzûc yöntemle beraberinde *Nüzhetü'n-nazar*'ı da şerh etmiştir.

Bursevî, talebeliği esnasında *Nuḥbetü'l-fiker*'i mütalaa etmiş, okurken de nüshasının kenarlarına notlar almıştır. Daha sonra Allah Teâlâ'nın gönlüne eseri şerh etme düşüncesini ilkâ etmesi (هَذَا شَرْحٌ عَلَى التَّحْبَةِ أَلْفَى اللَّهُ فِي رُوعِي أَنْ أَصْعَ سَمَاءَ) üzerine *Şerhu Nuḥbetü'l-fiker*'i telif etmeye başlamıştır. Şerhine Hicrî 1126 yılında gidip üç yıl kaldığı Tekirdağ'da başlamış, ardından seyahat ettiği ve üç yıl kadar kaldığı Şam'da tamamlamıştır. Müellif hattı olan nüsha dikkate alındığında ortalama 650 varak olup üç cilt olarak da istinsah edilen eser, diğer hadis usûlü şerhlerinde görülmeyecek kadar kuşatıcı, zengin ve derin tahlillere sahiptir. Dönemin ilmî ihtiyaçlarına göre şekillenen bu telif tarzı sadece hadis ilmiyle sınırlı kalmamış, diğer ilimlerde de takip edilmiştir.

Bursevî, eseri parçacı bakış açısından ziyade bütünsel bir nazarla kaleme almış, hadis ilmi ve usûlünün yanı sıra sarf, nahiv, belâgat, fıkıh, kelâm, tasavvuf, mantık, âdâbü'l-bahs, vad' ve iştikâk gibi muhtelif ilimlere dair müktesebatıyla harmanlayarak eserini telif etmiştir. Şerh esnasında öncelikle kelime izahlarına yer vermiş, daha sonra ilgili sözcüğün diğer ilimlerle olan ilişkisine dikkat çekmiş, daha sonra konunun hadis ilmine taalluk eden hususlarını açıklamıştır. Zaman zaman İbn Hacer'e dil ve belâgat konusunda itirazlarda bulunmuş, mantık ilmini kullanımına dair eksik gördüğü kısımları tespit edip tashih etmiştir.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sezai Engin, "Hadis Litaratüründe Hâşiyeler: *Nuḥbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar* Üzerine Yapılan Hâşiye Çalışmaları Bibliyografyası", *Hadis ve Siyer Araştırmaları (Dergi)* I/1 (2015), 76-98.

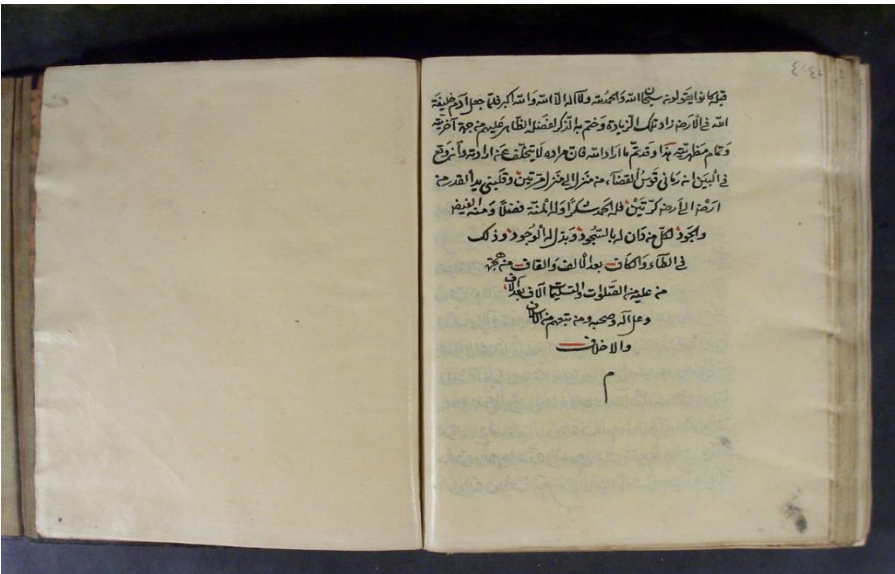
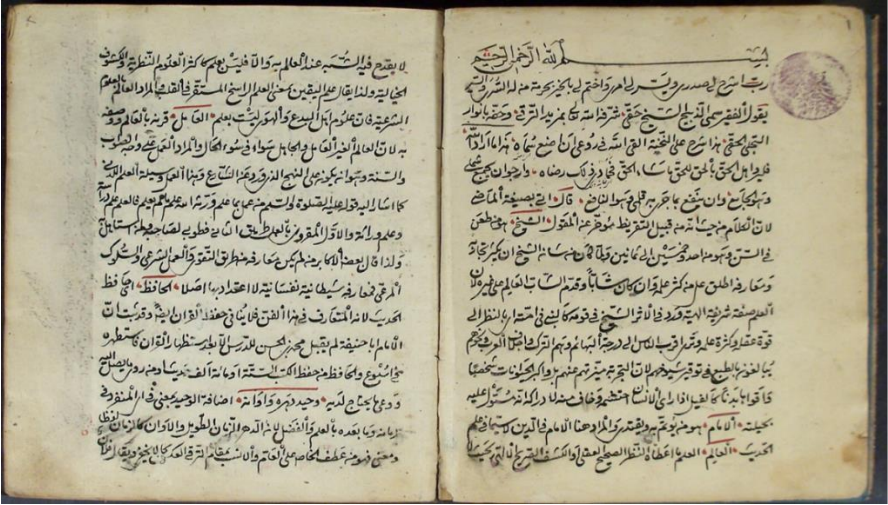
İsnad ve ricâle yönelik yapmış olduğu açıklamaların ancak bir tabakât kitabında bulunabilecek kadar çok malumât içermesi, hadis ve kelâm ilmine taalluk eden konuları ancak bir kelâm kitabında bulunabilecek şekilde karşılaştırarak yer vermesi, Arap dili ve belâgatına dair yapmış olduğu tahliller, ayetlerle istîshadda bulunması şeklinde takip etmiş olduğu yöntem öncelikle muhatap kitlesinin ve okuyucusunun ilmî ihtiyaçlarına göredir. Bursevî'nin hayatı, ilmî kişiliği ve telif etmiş eserler tafsilatlı olarak incelendiğinde âlim şahsiyetinin arkasındaki müktesebâtın, onun sadece bir mutasavvıf ve müfessir olduğu yaygın kabulünün aksine bir durumun olduğunu gösterecektir. Nitekim kuşatıcı ilmî ve irfanî kişiliği, hadis usûlünün kurucu metni olan *Nuḥbetü'l-fiker*'i şerh etmesini sağlamış fakat söz konusu iddia *Nuḥbetü'l-fiker*'in en hacimli şerhi olmasına rağmen göz ardı edilmesine sebep olmuştur.

Şerhu Nuḥbetü'l-fiker'in Yazma Nüshaları

Şerhu Nuḥbetü'l-fiker fi Mustalahâtı ehli'l-eser adıyla kütüphanelerde kayıtlı olan eserin, on farklı nüshası tespit edilmiştir. Bu nüshaları şu şekilde sıralamak mümkündür: (1) Bursa Bölge Yazmalar Kütüphanesi'nde (İnebey, kayıt no: 35-36-37) üç cilt olarak bulunan nüsha, kayıtlarda müellif hattı olarak kaydedilmiştir. Nüshada ferağ kaydına dair özel bir kayıt bulunmasa da nüshanın sonunda yer alan ifade (وذلك في الطاء والكاف بعد الألف والفاء) ebced hesabıyla (İ: 1) (ق:100) (ط: 9) (ك: 20) hicrî 1129'u göstermektedir. (2) Yine Bursa Bölge Yazmalar Kütüphanesi'nde (İnebey, kayıt no: 1003) 1148 yılında müstensih Eşrefzâde İzzeddin tarafından istinsah edilen tek cilt halinde 635 varaklık bir nüsha daha mevcuttur. (3) Süleymaniye Kütüphanesi Pertevniyal Koleksiyonu'nda, (kayıt no: 186, 187) iki cüz halinde bulunmaktadır. İlk cüz 311, ikinci cüz ise 264 varaktır. İlgili nüsha İnebey Kütüphanesi'nde bulunan nüsha gibi ebced hesabı ile sonlandırılmıştır. (4) Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde iki nüsha bulunmaktadır. 263 varaktan oluşan 4464 numaralı nüsha, Derviş Mehmed el-Eşrefî el-Kâdirî tarafından istinsah edilmiştir. (5) Yine Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde 10236 numaralı nüsha ise 263 varaktan oluşmaktadır, ne var ki bu nüshada eserin yaklaşık dörtte bir kısmı eksiktir. (6) Beyazıt Kütüphanesi'ndeki (kayıt no: 804) nüsha 240 varaktan oluşmaktadır. Maalesef bu da tam bir nüsha değildir, ayrıca son on sayfası boştur. Kütüphane kayıtlarında eserin müellif hattı olduğuna dair bir kayıt bulunmaktadır. (7) Süleymaniye Atif Efendi Koleksiyonu'ndaki (kayıt no: 374) nüsha, 379 varaktan oluşmaktadır. 1189 yılında Muhammed b. Ali Bozamlızâde tarafından istinsah edilmiştir. (8) Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa Koleksiyonu'nda bulunan (kayıt no: 182) nüsha, Muhsin el-Kâdirî Mustafa tarafından 1206 yılında istinsah edilmiştir. 309 varaktan oluşmaktadır. (9) Süleymaniye Kütüphanesi Kasideczade Koleksiyonu'nda bulunan (kayıt no: 46) nüsha, 451 varaktan oluşmaktadır ve ferağ kaydına göre es-Seyyid el-Hâc Muhammed Emîn Hatîb Hüdâvendigar tarafından 1237 yılında istinsah edilmiştir. (10) Süleymaniye

Kütüphânesi Râğîb Paşa Koleksiyonu'nda bulunan (kayıt no: 242) 394 varak olan nüsha, Rûhânî b. 'Ali tarafından hicrî 1153 Muharrem ayında istinsah edilmiştir.

Ekler: Şerhu Nuhbeti'l-fiker Nüshalarından Örnek Görseller

1-2. Şerhu Nuhbeti'l-fiker'in Bursa Bölge Yazmalar Kütüphanesi, İnebey 36, 37,38'de kayıtlı Müellif Hattı Nüshanın başlangıç ve bitiş Sayfaları